

БУХОРО АМИРЛИГИ ИЛМИЙ-МАДАНИЙ МУҲИТИНИНГ ТАШҚИ ТАЪСИРЛАР ОСТИДА РИВОЖЛАНИШИ

Янгибоева Дилноза Ўктамовна

*Термиз давлат университети Ўзбекистон тарихи ва
манбаишунослик кафедраси доценти,*

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

<https://orcid.org/0000-0008-3097-1212>

УДК: 94 (575.1)(100)

Аннотация: Бухоро амирлиги (1753–1920) Марказий Осиёнинг муҳим маданий ва илмий марказларидан бири сифатида ташқи дунё билан кенг қўламли алоқалар ўрнатган. Ушбу мақола амирликнинг илмий ва маданий ҳаётига Эрон, Ҳиндистон, Усмонийлар империяси, Россия ва бошқа минтақалардан бўлган таъсирлар таҳлил қилинади. Тадқиқот тарихий манбалар ва биографик маълумотларга таянган ҳолда ташқи таъсирлар ва маҳаллий анъаналар ўртасидаги ўзаро таъсир жараёнларини ёритилади. Шу билан бирга, мазкур омилларнинг замонавий Ўзбекистон маданий мероси ва миллий ўзлиги шаклланишида тутган ўрни ҳам баҳоланади.

Калит сўзлар: Бухоро амирлиги, илмий муҳит, маданий таъсир, рус дипломатик миссиялари, Эрон маданияти, мадраса таълими, Қори Раҳматуллоҳ Возех, Мирзо Сирожиддин, маърифатпарварлик, шарқшунослик, таълим ислохотлари

Аннотация: Бухарский эмират (1753–1920 гг.) являлся одним из ключевых научных и культурных центров Центральной Азии, активно взаимодействовавшим с внешним миром. В данной статье анализируется влияние внешних факторов – в частности, из Ирана, Индии, Османской империи, России и других регионов – на научную и культурную жизнь эмирата. Исследование опирается на исторические источники и биографические материалы, рассматривает взаимодействие между внешними влияниями и местными традициями, а также оценивает их роль в формировании современного культурного наследия и национальной идентичности Узбекистана.

Ключевые слова: Бухарский эмират, научная среда, культурное влияние, русские

дипломатические миссии, иранская культура, медресе, Кари Рахматулло Возих, Мирза Сирожиддин, просветительство, востоковедение, реформы в образовании

Annotation: The Emirate of Bukhara (1753–1920) was one of the major scientific and cultural centers of Central Asia, maintaining active relations with the outside world. This article analyzes the influence of external factors—particularly from Iran, India, the Ottoman Empire, Russia, and other regions—on the scientific and cultural life of the emirate. Based on historical sources and biographical materials, the study explores the interaction between foreign influences and local traditions, and evaluates their impact on the formation of Uzbekistan's modern cultural heritage and national identity.

Keywords: Emirate of Bukhara, scientific environment, cultural influence, Russian diplomatic missions, Iranian culture, madrasa education, Qori Rahmatulloh Vozeh, Mirzo Sirojiddin, enlightenment movement, Oriental studies, educational reforms

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Бухоро амирлиги ўзининг геостратегик жойлашуви туфайли Марказий Осиёнинг илмий ва маданий марказларидан бири сифатида шакллланган. Савдо йўллари, диний зиёратлар ва дипломатик муносабатлар орқали у Эрон, Ҳиндистон, Усмонийлар империяси, Россия ва бошқа мамлакатлар билан фаол алоқалар ўрнатган. Мазкур алоқалар орқали илмий асарлар, қўлёзмалар, маданий ғоялар ва фан-техникага оид билимлар Бухорога кириб келиб, унинг маҳаллий илмий муҳити ва маданиятига таъсир кўрсатган. Амирлик ҳудудидаги мадраса тизими, кутубхоналар, зиёратгоҳлар, вакиллар ва зиёлилар

саёҳатлари орқали илмий-маърифий алмашинув кенг ёйилган. Шунингдек, маърифатпарварлик, жадидчилик ҳаракатлари ҳам ташқи таъсирлар билан чамбарчас боғланган ҳолда шаклланган. Бу мақола ана шу таъсирларни илмий таҳлил қилиш ва уларнинг Ўзбекистоннинг ҳозирги маданий ўзлигига кўрсатган таъсирини баҳолашга қаратилган.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Бухоро амирлигидаги илмий ва маданий тараққиётда ташқи омиллар муҳим ўрин тутган. Турли маданий марказлар билан бўлган муносабатлар билимлар алмашинувини таъминлаган, маънавий юксалишга туртки берган. Қадимий Ипак йўли устида жойлашган Бухоро Шарқ ва Ғарбни боғловчи муҳим марказ сифатида турли халқлар ва маданиятлар ўртасида мулоқот майдонига айланган. Бу мулоқотлар орқали илмий асарлар, қимматбаҳо қўлёзмалар ва маданий ғоялар амирлик ҳудудига кириб келиб, маҳаллий илм ва маданиятни бойитишга хизмат қилган.

Бухоро амирлигидаги таълим тизими асосан мадрасаларга суянган бўлиб, бу тизим тарихан Эроннинг диний-маърифий анъаналари таъсирида шаклланган. Бухоро мадрасаларида фикҳ, фалсафа, мантиқ, тафсир, ҳадис каби исломий илмлар устувор ўрганилган бўлиб, Эрон уламоларининг асарлари таълим дастурларининг асосий манбалари ҳисобланган. Бухоро уламолари Эрон, Ҳиндистон ва Усмонийлар империясидаги машҳур олимлар билан илмий ёзишмалар олиб борган, билим ва фикр алмашинувини таъминлашга алоҳида аҳамият қаратишган [1].

Бухоро мадрасалари ва улар ҳузуридаги бой кутубхоналар нафақат маҳаллий аҳоли учун, балки бутун туркий дунё, жумладан, татар ва бошқирд зиёлилари учун ҳам илм-фан, маърифат ва исломий таълим ўчоғи сифатида алоҳида аҳамият касб этган. Ушбу мадрасалар шарқ қўлёзмалари дурдоналари тўпланган марказлар, машҳур уламо ва фузалолар етишиб чиққан илмий муҳит сифатида қадрланган. Бу ерда таълим олган туркий зиёлилар ўқишни тамомлагандан сўнг ўз юртларига қайтиб мударрис,

муфтий, қози ва бошқа масъулиятли лавозимларда хизмат қилганлар. Бутун Волга ва Урал бўйи минтақасидаги бир қатор мадрасалар айнан Бухоро мадрасаларининг собиқ талабалари томонидан ташкил этилган [2].

XIX асрнинг биринчи ярмида туркий-татар дунёсининг етук уламолари - Абу Носир Курсавий (1776-1812) ва Шаҳобиддин Маржоний (1818-1889) айнан Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида таълим олганлар. Улар бу ердаги нодир қўлёзмаларни ўрганиб, ислом илмлари соҳасида муҳим изланишлар олиб борганлар. Хусусан, Абу Носир Курсавий Бухоро таълим муҳитида суфизм ва диний-фалсафий масалаларни чуқур ўрганиб, бир қатор илмий асарлар яратган. Унинг “Ал-иршод ли ал-ибад” номли асарида тасаввуф моҳияти, инсоннинг ташқи дунёни англаш ҳукуки ва диний таълимот билан уйғунлаштириш зарурлиги таъкидланган [3].

Абу Носир Курсавий ўз асарларида ислом жамиятида кенг тарқалган тақлидчилик, мутаассиблик ва эскириб қолган дарсликлар тизимини танқид қилиб чиқади. У ижтиҳодни тиклаш, ҳадисларни фатводан устун қўйиш, Қуръонга илмий ёндашиш зарурлигини асослаб беради. Унга кўра, билимсизлик ва фанга бўлган бефарқлик бидъат ва жамият таназзулининг асосий сабабидир. Курсавий таълимдаги ёдлашга асосланган эски услубдан воз кечиб, таҳлил ва танқидий фикрлашга асосланган янги ёндашувни таклиф қилади. У кўпроқ китоб чоп этиш, янги мадрасалар куриш, илм ва нашриётни ривожлантириш орқали мусулмон жамиятини маърифатли йўлга бошлашни мақсад қилиб қўйган. Бироқ унинг бундай ислохотчи ғоялари Бухоро уламолари муҳитида катта баҳс ва қарама-қаршиликка сабаб бўлади. Муҳокамалар вақтида Курсавийнинг қарашлари мафкуравий қарама-қаршиликка учрайди ва натижада у Бухорони тарк этишга мажбур бўлади [4].

Шу таълим муҳитида етишиб чиққан ва Бухоро билан фикрий боғланишда бўлган етакчи шахслардан бири Шаҳобиддин Маржонийдир. Унинг Бухорога ташрифи,

таълим жараёни ва мадрасалар тизимига нисбатан билдирган танқидий фикрлари Бухоро илмий муҳитидаги ташқи таъсирлар ва ички мунозараларнинг яна бир муҳим юзасини очиб беради [3].

Шаҳобиддин Маржоний 1838 йилда Бухорога ташриф буюриб, Мири Араб, Кўкалдош ва Самарқанддаги Шердор мадрасаларида таҳсил олди. Мадрасалардаги таълим мазмунидан тўлиқ қониқмаган Маржоний, Бухоро ва Самарқанддаги кутубхоналарда Ғаззолий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Фирдавсий каби мутафаккирларнинг асарларини ўрганди. У араб ва форс тилларини мукаммал ўзлаштириб, тарих, фалсафа, астрономия, география ва тиббиёт каби соҳалар бўйича мукаммал билимга эга бўлди [5].

Маржоний таълимдаги камчиликларни таҳлил қилар экан, ўзидан аввал шу йўналишда танқидий фикрлар билдирган ва қувғинга учраган Абу Носир Курсавийнинг фикрларига тўлиқ қўшилди. Бу борада у “Танбиҳ абна ал-аср ала танзих анба Абу ал-Наср” номли махсус рисола ёзиб, мадраса таълимидаги асосий муаммолар – хошиячилик, ёдлашга асосланган усуллар ва дунёвий фанларнинг етишмаслиги каби масалаларни таҳлил қилди. Шу билан бирга, “Аълам абна ал-дахр би аҳвал аҳл ма вара ал-наҳр” асарида таълимнинг энг асосий вазифаси – Қуръон ва ҳадисни ижодий англаш, асл манбалар билан мустақил ишлаш, тафаккур эркинлигини рағбатлантириш эканини таъкидлади. Маржоний Бухорода ўз устозлари - Солих Хўжандий, Ҳусайн Кирмоний, Абдулмўмин Афшанчи, Низомиддин Илҳомий, Абу Саъид Самарқандий каби уламолардан дарс олди. Улардан фикҳ, калом, мантиқ, математика, тиббиёт каби фанларни ўрганди. Унинг таълимига оид танқидий қарашлари айнан шу илм муҳитида шаклланди [6].

Шаҳобиддин Маржоний Аҳмад Дониш билан ҳамкорликда Бухорода маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этди. Домла Фозил, Мўминхўжа Вобқандий ва мулла Худойберди Бойсунийлар билан биргаликда мадрасаларда диний дарслар

билан бир қаторда дунёвий фанларни жорий этиш, таълим тизимини ислоҳ қилишга қаратилган дастур ишлаб чиқди. Аммо мазкур ташаббуслар амир ҳукумати ва мутаассиб уламолар томонидан қўллаб-қувватланмади [7].

XIX асрда Бухоро амирлигида вужудга келган маърифатпарварлик ва ислохотчилик ҳаракатининг етук намоёндаларидан бири - Аҳмад Дониш эди. У ўзининг ақл-заковати, кенг қамровли билимлари ва дадил, мустақил фикрлари билан Бухоро зиёли муҳитида алоҳида ўрин эгаллаган. У фалсафа, тарих, астрономия, астрология, риёзиёт, тиббиёт, ислом илмлари, хаттотлик, мусиқа, тасвирий санъат (айниқса, миниатюра ва наққошлик) каби соҳаларда мукаммал билимга эга бўлган. Шу билан бирга, адабиётда ҳам ўз ўрнини топган маърифатпарвар мутафаккир сифатида танилган [8].

Аҳмад Дониш амирлик маъмуриятида масъулиятли лавозимларда фаолият юритар, ҳукмдор саройида мунши ва дипломат сифатида хизмат қилган. У ўз даврининг ижтимоий-сиёсий муаммоларини чуқур англаган, замонавий дунёдаги фан, техника ва бошқарув тизимидаги ўзгаришлардан яхши хабардор бўлган.

Аҳмад Дониш бир неча бор расмий делегация таркибида Россияга – хусусан, Санкт-Петербург шаҳрига – элчилик сафарларида қатнашган. Унинг биринчи сафарлари 1857-1858 йилларда Россия ва Бухоро амирлиги ўртасида савдо-иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш мақсадида амалга оширилган. Петербургдаги деярли бир йиллик сафари давомида у Россиядаги илм-фан, маданият ва давлат бошқаруви соҳаларидаги тараққиётни бевосита кузатиш имконига эга бўлди. Бухорога қайтгач, у мамлакат ҳукмдорларига махсус маълумотнома тақдим этиб, амирликдаги ижтимоий ва маъмурий тузилмаларни янгилаш зарурлиги ҳақида аниқ тавсиялар билдирди [9].

1869 ва 1874 йиллардаги навбатдаги расмий сафарлар чоғида Аҳмад Дониш билан билан янада яқиндан танишади. Петербургда у фан, техника, типография, транспорт ва санитария соҳаларидаги илғор

ёндашувлар билан танишиб, уларни Бухорога мослаштириш бўйича ислохот лойиҳаларини тайёрлайди. У мамлакат бошқарувини замонавий асосларда янгилаш, давлат идораларига илмли ва ватанпарвар зиёлиларни жалб этиш, таълим ва ахборотни кенг тарғиб қилиш зарурлигини илгари суради.

Аҳмад Донишнинг Ғарбда кўрган билим ва технологиялари ҳақидаги таҳлиллари, айниқса, унинг маъруза ва асарларида, жумладан, “Наводир ул-вақоеъ” ва “Рисола” сингари асарларида аниқ ифода этилган. У рус мактабларининг фанлар асосида ташкил этилган тизимини, босмахона ва ахборот тарқатиш маданиятини, аҳоли саводхонлигини оширишдаги ролини эътироф этган. Унинг бу қарашлари кейинчалик жадидчилик ҳаракати учун муҳим илмий-маърифий пойдевор вазифасини бажарди [10].

Россия протекторати даврида Бухорода рус мактаблари, босмахоналар ва илмий экспедициялар фаолияти кучайган бўлса, бу жараёни англаш ва ундан маънавий жиҳатдан фойдаланишда Аҳмад Дониш ғоялари ҳал қилувчи ўрин тутди. У анъана ва замонавийлик, шариат ва фан, маърифат ва сиёсий онг ўртасидаги мувозанатни топишга интилган фаол шахс сифатида Бухоро зиёлилари орасида катта нуфузга эга бўлди [11].

XIX аср охирида Туркистон ва Бухоро заминида ривожлана бошлаган маърифатпарварлик ва жадидчилик ҳаракатларига кенг миқёсда таъсир кўрсатган шахслардан бири – турк-татар зиёлиси, ислохотчи ва маърифатпарвар Исмоил Ғаспирали (1951-1914) эди. У ўз устози Шаҳобиддин Маржонийнинг фикрий мактаби таъсирида шаклланган бўлиб, унинг ислохотчи ғояларини амалий ҳаракатга айлантиришга интилди. Исмоил Ғаспирали XIX асрнинг сўнгги чорагида туркий мусулмон жамиятларини уйғотиш ва уларнинг замонавий билимларга эга бўлишини таъминлаш мақсадида “усули жадид” деб ном олган янги услубдаги мактаблар тармоғини яратишга киришди. Унинг таълимга доир ғояси шундан иборат эдики: илм, саводхонлик ва босма матбуот

мусулмон халқларининг тараққиётида ҳал қилувчи аҳамият касб этади [12].

1883 йилда Исмоил Ғаспирали Қримнинг Бахчисарой шаҳрида “Таржимон” газетасини таъсис этди. Бу нашр туркий халқлар учун биринчи модерн, янги тузилмали даврий матбуот сифатида тарихда қолди. Газета орқали Ғаспирали ўз ғояларини бутун мусулмон оламига, жумладан, Бухоро зиёли муҳитига ҳам етказишга муваффақ бўлди [13].

Унинг Бухоро амирлиги билан муносабатлари алоҳида аҳамиятга эга. Исмоил Ғаспирали Бухорога икки марта ташриф буюриб, амир билан шахсан учрашган. Бу учрашувларда у янги усулдаги мактабларни ташкил этиш, таълимда табиий фанларни жорий этиш ва матбуотни ривожлантириш каби масалаларни кўтарган. Унинг ташрифлари Бухоро зиёлилари орасида жадидчилик ғояларининг кенг ёйилишига туртки бўлди [14].

Исмоил Ғаспиралининг саъй-ҳаракатлари натижасида “усули жадид” мактаблари нафақат Қрим, Қозон ва Уфа атрофида, балки Туркистон ва Бухорода ҳам кенг тарқалди. Бухорода жадидлар орасида у катта эътибор ва ҳурмат қозонган бўлиб, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Мирзо Абдулвоҳид Мунзим сингари маърифатпарварлар унинг ғояларини чуқур ўрганганлар ва амалга татбиқ этишга ҳаракат қилганлар [12].

Ғаспиралининг таълим ва матбуот соҳасидаги ишлари Бухорода жадидчилик ҳаракати учун мустаҳкам замин яратди. У таъкидлаган “Тилда, фикрда, ишда бирлик” шиори туркий халқлар орасида ҳамфикрлик ва миллий уйғониш ғояларининг рамзига айланди.

Бухоро амирлигида XIX асрда юзага келган маърифатпарварлик ва жадидчилик ҳаракати – фақат миллий эҳтиёжлар туфайли эмас, балки Туркия, Миср, Россия ва бошқа мамлакатлардаги ислохотчи ғоялар таъсирида ҳам шаклланган бу ҳаракатнинг муваффақиятли илгари сурилишида хорижда таҳсил олган ва кенг саёҳатлар орқали тажриба тўплаган маҳаллий зиёлиларнинг ўрни алоҳида

бўлган. Ана шундай алломалардан бири – Қўқон хонлари авлодидан бўлган, кейинчалик Бухорога қайтиб илм билан шуғулланган Муҳаммад Ҳакимхон Тўра эди [15].

Муҳаммад Ҳакимхон Тўра сиёсий шароитлар таъсирида ватанини тарк этиб, Россиянинг бир қанча шаҳарларида, Кавказ орқали Туркияда, кейинчалик Сурия, Фаластин, Миср, Арабистон, Эрон ва Афғонистонда бўлган. Унинг сафарлари жараёнида 30 дан ортиқ хорижий шаҳарларга боргани қайд этилади. У ҳаж сафари доирасида Қоҳира шаҳрида ҳам бўлиб, у ерда олиб борилган таълим тизими, янги усулдаги мактаблар ва уларнинг ташкилий-меъморий тузилиши ҳақида қизиқарли кузатувлар олиб борган. Ҳакимхон Тўранинг диққатини жалб этган энг муҳим масканлардан бири – Қоҳирадаги “Қасри айн” таълим муассасаси бўлди. Бу ўрта таълим муассасаси 10-20 ёш оралиғидаги ўсмирларга мўлжалланган бўлиб, ўқувчилар махсус тиббий кўрикдан ўтказилар, уларга соғломлик ва қобилиятига қараб қабул қилиш амалиёти йўлга қўйилган эди. “Қасри айн” уч қаватли, кенг ва ёруғ хоналарга эга бино бўлиб, ҳар бир синфда 10 нафардан ўқувчи таълим олган. Уларга чиройли, махсус тикилган либослар кийгизилар, таълим жараёнида эса одоб, тарбия, тил, ҳуснихат, ҳисоб, геометрия, тиббиёт ва бошқа дунёвий фанлардан сабоқ берилган.

Дарслар бир неча тилларда – турк, форс ва араб тилларида олиб борилган. Синфдаги битирувчилар билим даражасига қараб давлат идораларига, султон саройига ёки касалхоналарга ишга юборилган. Билим даражаси паст бўлганлар эса ҳарбий хизматга жалб қилинган. Ўзтиборлиси шундаки, таълимда муваффақият қозонган иқтидорли ўқувчилар Европага юборилиб, у ерда етти йил давомида хандаса (геометрия) каби аниқ фанлардан мукаммал билим олганлар. Бу мисол орқали Ҳакимхон Тўра ислом дунёсидаги замонавий таълим тизимининг ривожланиш даражасига тан беришини ва унинг таъсирчанлигини таъкидлаган [7].

Муаллифнинг таассуротлари орасида Россия шаҳарларидаги давлат таълим муассасалари ҳақидаги мулоҳазалари ҳам муҳим ўрин тутди. У Россияда ота-онасиз болалар учун ташкил этилган муассасаларда таълим, тарбия ва моддий таъминот давлат хазинаси ҳисобидан амалга оширилиши, бу муассасаларда етук ўқитувчилар дарс беришини алоҳида эътироф этган. Бу кузатувлар орқали Ҳакимхон Тўра жамиятда саводхонликни ошириш, фанлар доирасини кенгайтириш ва дунёвий билимларнинг ҳаётдаги амалий аҳамияти ҳақида аниқ хулосаларга келади. Унинг қаламига мансуб “Мунтахаб ут-тавориз-х” асарида нафақат минтақа тарихи, балки хорижий мамлакатлар таълими ва маданияти тўғрисидаги кузатувлар ҳам ёритилган. Бу асар орқа Ҳакимхон Тўра, Бухорода ҳам замонавий мактабларни ташкил қилиш, янги усулда таълим бериш, диний фанлар билан бирга дунёвий фанларни ҳам жорий этиш зарурлиги ғояларини илгари сурган маърифатпарварлар сафида туришини намойиш этди [15].

XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлигида илмий-маърифий муҳит тобора фаоллашиб, саёҳатлар, тадқиқотлар ва янги қарашлар орқали ташқи таъсирлар кенг авж олди. Бу жараёнда ташқи дунё манзараларини кузатиш, жамият таркибини, шаҳарлар урф-одатлари ва архитектурасини ўрганиш, маҳаллий илм-фанга янги ғоялар олиб кириш муҳим воситага айланди. Ана шундай саёҳатлар орқали илм, тарих ва маданият соҳаларида бой мерос қолдирган алломалардан бири - Қори Раҳматуллоҳ бин Ашур Муҳаммад Бухорий, яъни Возеҳ бўлиб, у Бухоро маданий ҳаётида серқирра фаолияти билан из қолдирган сиймо эди. Қори Раҳматуллоҳ Возеҳ ўз замонасининг етакчи маърифатпарвари, тарихчи, шоир, нотик, табиб, географ ва фаол жамоат арбоби сифатида танилган. Унинг 1886-1887 йилларда амалга оширган кенг қамровли саёҳати - Шимолий Эрон, Кавказ, Қора денгиз, Ўрта Ер денгизи ва Қизил денгиз ҳудудларини қамраб олган бўлиб, бу саёҳат нафақат шахсий таассурот, балки илмий-

тадқиқотий мақсадларга ҳам йўналтирилган эди [16].

Бу сафар таассуротлари асосида у 1887 йилда “Савониҳ ал-масолик ва фаросих ал-мамолик” ёки “Ғаройиб ал-хабар фи ажойиб ал-сафар” номли асарини ёзди. Бу асар тарихий-географик саёҳатнома нафақат Бухоро илм-фани, балки XIX аср иккинчи ярмидаги Осиё ва Шарқ дунёси тарихи, географияси ва маданиятини ўрганишда муҳим манбалардан бири саналади [7].

Қори Раҳматуллоҳ Вазеҳ саёҳати давомида Қоракўл, Чоржўй, Марв, Ашхобод, Боку, Тифлис, Батуми, Бағдод, Кирмоншоҳ, Техрон, Машҳад каби шаҳарлар орқали ўтиб, уларнинг табиати, иқтисодиёти, аҳолиси, шаҳарсозлиги ва маданий муҳитини мушоҳада қилган. У ҳар бир шаҳарнинг урф-одатлари, тарихий ёдгорликлари, жамият тузилиши, ҳатто бозорлари ва масжидлари ҳақида чуқур таҳлиллар берган [17].

Жумладан, Маккаи мукаррамадаги Масжид ул-ҳарам меъморчилигини таҳлил қилар экан, уни Бухородаги Масжиди Калон билан қиёслайди. У икки масжид кириш қисмидаги мизана (меъзанахона) - яъни азон айтиладиган миноранинг ўзаро архитектуравий ўхшашликларини таърифлайди. Бу қиёс фақат ташқи ўхшашлик эмас, балки ислом меъморчилигидаги умумий услубий ягоналик ва Бухоро архитектурасининг юксак даражада эканини англатади.

Қори Раҳматуллоҳнинг саёҳатлари ва кузатувлари орқали Бухоро илм-фани жаҳон миқёсидаги илмий жараёнлардан беҳабар эмаслигини кўрсатади. У ташқи дунёдаги янгиликларни маҳаллий муҳит билан таққослайди, ўзининг таҳлилий фикрлари орқали Бухоро зиёли муҳитининг тафаккури қандай кенгаяётганини намоён этади. Унинг асари илмий саёҳатлар, географик таҳлил ва маданий қиёслар воситасида ташқи таъсирларни чуқурроқ англашга ёрдам беради [18].

XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлигида ташқаридан келаётган билимлар ва саёҳатлар орқали шаклланган тафаккур ўзгаришлари ислохотчилик ҳаракатига муҳим асос бўлиб хизмат қилди.

Бу жараёнда хорижий давлатларда бўлиб, фан, тиббиёт, таълим ва ижтимоий ҳаётдаги ютуқларни кўз билан кўриб, фикрий бойишга эришган зиёлилар алоҳида ўрин тутди. Ана шундай маърифатпарвар шахслардан бири - Мирзо Сирожиддин Ҳаким бўлиб, у нафақат шифокор ва мударрис, балки Шарқ ва Ғарб мамлакатларини тўлиқ қамраб олган сафарнома муаллифи сифатида ҳам танилган [19].

Мирзо Сирожиддин Ҳаким 1877 йилда Бухорода туғилган ва бу ерда мадраса таълими олиши билан бирга араб, форс, рус, француз ва немис тилларини ҳам мустақил ўрганган. Унинг кенг қамровли дунёқараши ва билимга чанқоқлиги Европага, Яқин Шарққа ва Ҳиндистонга узоқ муддатли саёҳатлар қилиш имконини берган. У ўз ҳаёти давомида уч марта катта ҳажмдаги саёҳатларни амалга ошириб, улар асосида 1912 йилда “Тухфаи аҳли Бухоро” номли сафарномани тошбосма шаклида нашр этган [7].

Мирзо Сирожиддиннинг 1902-1903 йиллардаги биринчи саёҳати Европани кўриш истаги билан бошланган. У Каспий денгизи орқали Кавказга борган, у ердан Усмонийлар, Болқон давлатлари, Австро-Венгрия, Германия, Франция ва Британияда бўлган. Париж, Лондон, Берлин, Вена каби шаҳарлардаги музейлар, театрлар, китобхоналар, касалхоналар, темир йўл тизими, ҳарбий қисмлар ва саноат корхоналари унинг диққат марказида бўлган. У Европадаги шифохоналардаги санитария, шифокорлар малакаси ва тиббиётнинг юқори даражасини катта ҳайрат ва ҳавас билан тасвирлайди. Масалан, Германиядаги шифохоналарга берган ижобий баҳоси, муолажа усулларининг самарадорлиги ва аҳоли орасидаги соғлом турмуш тарзини алоҳида таърифлайди [20].

1903 йили у Эронга йўл олиб, Техрондаги тиббиёт коллежига ўқишга киради ва муваффақиятли тамомлаб, бир неча йил давомида Эрон ва Афғонистонда шифокор ва ўқитувчи сифатида фаолият юритади. Афғонистонда “Доктор Собир” номи билан танилиб, амир Ҳабибуллаҳон хузурида обрў

қозонади. Сўнг Швейцариянинг Берн университетида тиббиёт таълимини давом эттириб, 1909 йилда Бухорога қайтиб, у ерда европача шифохона очади ва халқ хизматида қирришади [21].

“Тухфаи аҳли Бухоро” асари нафақат шахсий хотиралар, балки жамиятшунослик, иқтисодиёт, давлат бошқаруви, таълим тизими ва маданиятга оид муҳим маълумотларни ўз ичига олган ҳужжатли манба ҳисобланади. Асарда Фарғона, Тошкент, Туркистон, Самарқанд, Авлиёта каби шаҳарлар ҳақида жамланган маълумотлар бор. Масалан, у Фарғонадаги банклар, фабрикалар ва тадбиркорлар ҳақида ёзар экан, уларнинг асосан рус ва яҳудийларга тегишли эканини қайд этади.

Мирзо Сирожиддиннинг сафарлари давомида у турли давлатлар Туркия, Россия, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон, Франция, Германия ва Британиядаги ижтимоий ҳаёт, бошқарув тизими, таълим муассасалари ва шифохоналар ҳақида тўлиқ маълумот тўплаган. У Бухорога қайтиб, бу маълумотларни нафақат ўз фаолиятида, балки китоб орқали жамоатчиликка етказишга интилган. Унинг таърифларида давлат кутубхоналаридаги минглаб китоблар, касалхоналаридаги замонавий шароит, Европа шахсларининг одоб-ахлоқи, кийиниш маданияти ва кундалик ҳаёти ҳам батафсил ёритилган [3].

Унинг фикрича, замонавий фан ва таълим, тиббиёт ва муҳандислик каби соҳаларда Европанинг ютуқларидан ўрнак олиш зарур, аммо буни маҳаллий урф-одатлар ва миллий кадриятлар асосида амалга ошириш керак. Шу боис, у ҳам диний, ҳам дунёвий билимларни ўзаро уйғун ҳолда ёритган сафарнома муаллифи сифатида Бухоро жадиличилик ҳаракати учун илҳом манбаи бўлган.

XIX асрда Бухоро амирлиги ташқи алоқаларда мувозанатли ва эҳтиёткор сиёсат юритган бўлса-да, халқаро геосиёсий кучлар, хусусан Россия ва Англия ўртасидаги “Катта ўйин” сиёсати туфайли амирлик ортиб бораётган ташқи таъсирлар остида қолган. Бухоро амирлиги Россия билан сиёсий боғлиқликни сақлаган ҳолда, ўзаро иқтисодий ва илмий алоқаларни

ривожлантиришга интилган. Бу жараёнда Россия империяси томонидан юборилган дипломатик миссиялар ва илмий экспедициялар нафақат сиёсий манфаатларни кўзлаб, балки Бухоро амирлигининг ижтимоий, иқтисодий, табиий ва маданий муҳитига оид кенг қамровли маълумотларни тўплашга ҳам хизмат қилган [22].

Англиянинг Бухорога бўлган қизиқиши, хусусан Ост-Индия компанияси орқали Мир Иззатуллоҳ, Уилям Муркрофт, Жорж Требек каби шахсларни юбориши Россия империясида жиддий хавотир уйғотган ва шундан сўнг рус ҳукумати Бухоро билан алоқаларни мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қарата бошлаган. Бу сиёсий фаолликнинг натижаси сифатида бир неча илмий ва дипломатик миссиялар Бухорога ташриф буюрди.

1820 йилда Александр Негри бошчилигида рус миссияси таркибида полковник Е.К. Мейендорф, табиатшунос Х.Г. Пандер, профессор Э.А. Эверсман, топографлар Вольховский ва Тимофеев, таржимон П. Яковлев ва бошқалар иштирок этган. Ушбу миссия Бухорога келиб, амирликнинг савдо алоқалари, географик жойлашуви, табиий ресурслари ва ҳатто таълим тизимида оид муҳим маълумотлар тўплайдилар. Уларнинг кузатувлари орасида маҳаллий мадраса ва мактаблар, масжидлар, бозорлар, инфратузилмалар ва аҳоли ҳаётига оид маълумотлар бор эди [23].

1834 йилда П.Ч. Демезон томонидан амалга оширилган сафар давомида у шаҳар инфратузилмалари, сув ресурслари, аҳоли сони, мактаблар, масжидлар, нарх-наво ва бозор фаолияти ҳақида 4 ой давомида кенг маълумот тўплади. Демезоннинг ёзма манбалари бугунги кунда ҳам XIX аср Бухоросининг шаҳар тузилиши ва ижтимоий ҳаётини ўрганишда муҳим ахборий манбалардан ҳисобланади [24].

1835 йилда прапорщик В.Виткевич томонидан амалга оширилган махфий сафарида ҳам кўплаб ҳарбий-географик ва маданий маълумотлар жамланган. Унинг ҳисоботлари Россиянинг кейинги сиёсий стратегияларини белгилашда муҳим манба бўлган [25].

Бухоро амирининг ташаббуси билан 1841 йилда чақирилган навбатдаги рус миссияси – подполковник К.Ф. Бутенев раҳбарлигида, шарқшунос Н.Хаников, табиатшунос А.Леман, топограф Яковлев ва бошқа мутахассислар иштирокида Бухоро минерал ресурсларини, геологик қатламларини ва илмий объектларини ўрган. А.Леман Зарафшон водийсида 1000 дан ортиқ ҳашарот турларини тўплаб, ботаника ва этнография бўйича материаллар йиғди. Н.Ханиковнинг сафар натижалари асосида ёзган асари амирлик ҳақидаги илк мукамал тадқиқотлардан бири сифатида тан олинган [26]. К.Бутенев эса метеорологик кузатувлар, танга зарби, чўян эритиш корхоналари ҳақидаги мақолалар ёзиб, кенг ёритди [7].

1858 йилда Н.П.Игнатъев раҳбарлигидаги миссия таркибида А.И.Бутаков, ҳуқуқшунос М.Н.Галкин, астроном К.В.Струве, шарқшунос П.И.Лерх, топограф Зеленин ва бошқалар – кенг кўламли илмий-дипломатик тадқиқотларни амалга оширдилар. Улар томонидан тўпланган маълумотлар Бухоро амирлиги иқлими, этнографияси, Амударё ҳавзаси ва шаҳарларининг тарихи ҳақида кенг қамровли хулосаларни ўз ичига олган мақолалар ва китоблар шаклида чоп этилди. Ушбу миссия материаллари кейинчалик А.Серебренников томонидан тузилган тўпламларда нашр этилган ва рус тарихшунослигида амирликка оид тадқиқотлар учун асосий манба бўлиб хизмат қилган [27].

Бу миссиялар нафақат маълумот тўплаш, балки илмий муҳитга таъсир ўтказиш, Бухорода табиий фанларга қизиқиш уйғотиш, рус тилидаги адабиётларни тарқатиш ва жадид мактабларидаги табиий фанларнинг ривожига ҳомийлик қилиш каби омиллар орқали Бухоро маданий муҳитига таъсир кўрсатди. Улар томонидан чоп этилган маълумотлар турли даражада маҳаллий зиёлилар онгида илмга ҳавас уйғотиб, ташқи таъсирлар маҳаллий анъаналар билан уйғунлашган янги илмий фикр шаклланишига туртки бўлди.

Бухоро амирлиги Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон ва Усмонийлар империяси билан

маданий ва диний алоқаларни узвий сақлаб келган. Геостратегик жиҳатдан қулай жойлашгани сабабли, Бухоро асрлар давомида Шарқ ва Ғарб, Турон ва Эрон, Ҳинд ва Араб дунёси ўртасидаги маданий боғловчи кўприк вазифасини ўтаган. Бу омил уни ташқи таъсирларга очиқ қилган бўлса-да, айти пайтда Бухорони илм-фан ва маданият маркази сифатида шакллантиришга замин яратган [28].

Айниқса, архитектура, адабиёт ва санъат соҳаларида ташқи таъсирлар маҳаллий анъаналар билан уйғунликда намоён бўлган. Масалан, Эрон ва Ҳиндистондаги меъморчилик услублари – кўк сирли гумбазлар, ганчкорлик безаклари ва майсарали пештоқлар – Бухоро иншоотларида ҳам кенг қўлланилган. Усмонийлар таъсири эса, айниқса, жадид мактаблар архитектурасида, симметрик тузилиш ва айвонли биноларда ўз ифодасини топган. Мисол тариқасида, Мир Араб мадрасаси ва Калон масжиди каби иншоотларда Сафавийлар даври Исфаҳон услубининг таъсири яққол кўринади [29].

Адабиётда ҳам хорижий таъсирлар миллий анъаналар билан ҳамоҳанг ривожлантирилган. Форсий ва урду тилларидаги асарлар, Эрон ва Ҳиндистон адабий муҳитида шаклланган тасаввуфий ва фалсафий ғоялар Бухоро муаллифлари учун илҳом манбаи бўлган. Саъдий, Ҳофиз, Фирдавсий каби шоирларнинг ғазал ва маснавийлари мадрасаларда ўқитилган, уларнинг маърифий ва ахлоқий ғоялари маҳаллий адабиётда ўз аксини топган. Бу таъсир, айниқса, жадидлар асарларида очиқ-ойдин кўринади: улар шарқий классик анъаналарни сақлаган ҳолда янги ғоялар ва услубларни жорий этдилар.

Муסיқа, заргарлик ва кулолчилик каби санъат турлари орқали ҳам ташқи таъсирлар қабул қилинган. Бухоро мақом санъатида Ҳинд ранглари, Эрон ва Туркиянинг мақом анъаналари билан уйғунлик мавжуд. Бухорода юзага келган шашмақом муסיқий анъанаси шунчаки миллий санъат эмас, балки умумисломий муסיқа меросининг маҳаллий шаклда мужассамлашган намунасидир. Заргарликда Эроннинг нақшли зардўзлик услуги, Ҳиндистондан

келган қимматбаҳо тош безаклари ва Россия орқали кириб келган металл ишлов техникаси кенг тарқалган. Кулолчиликда эса Хитой ва Эрон орқали кириб келган сирланган керамика, безаклар ва гул нақшлари маҳаллий услубда қайта ижод этилган [30].

Ушбу санъат ва меъморчилик, адабиёт ва мусика орқали Бухоро нафақат ташқи таъсирларни пассив қабул қилган, балки уларни миллий анъаналар билан уйғунлаштириб, бой ва мураккаб маданий муҳитни шакллантирган. Бу уйғунлик, ўз навбатида, замонавий Ўзбекистон маданий ўзлиги ва бағрикенглик сиёсати учун тарихий пойдевор бўлиб хизмат қилмоқда.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Бухоро амирлигидаги илмий ва маданий ҳаёт, унинг ташқи таъсирлар билан ўзаро муносабати ва уларни маҳаллий анъаналар билан уйғунлаштириш жараёни, ўз даврида ноёб цивилизацион моделнинг шаклланишига асос бўлган. Ташқи таъсирлар – Эрон, Ҳиндистон, Туркия, Россия ҳамда Европа давлатлари орқали кириб келган илмий, маданий ва маъмурий тажрибалар – Бухорода тўғридан-тўғри эмас, балки саралаб, маҳаллий муҳит талаблари ва анъаналар билан уйғунлаштирилган ҳолда қабул қилинган.

Бу жараёнда Бухоро уламолари, маърифатпарварлари ва сиёсий элита мувозанатни сақлашга ҳаракат қилган: бир томондан, илмий ва технологик янгиликларга эҳтиёжни англаб, жаҳон тажрибасига очиқ бўлишса, иккинчи томондан, миллий ғоя, диний анъана ва маданий ўзликни йўқотмасликни мақсад қилганлар. Хусусан, жадидчилик ҳаракати ва унинг илмий-адабий пойдевори шу жараённинг ифодаси бўлиб, билим ва маърифат орқали жамиятни ислоҳ қилишга даъват этган.

Бухоро амирлигининг маданий ҳаётидаги ушбу мувозанат – ташқи таъсирларни танқидий таҳлил қилиш, уларни қайта ишлаб жамиятга мослаштириш ва миллий қадриятлар асосида ўзлаштириш орқали шаклланган. Бу маданий интеграция жараёни маънавий юксалиш, фикрий бойиш ва миллий тафаккур ривожини учун самарали майдон яратган. Натижада, Бухоро амирлиги фақат тарихий ҳудуд эмас, балки Марказий Осиёдаги маданий ва маънавий мероснинг муҳим марказларидан бири сифатида намоён бўлди. Унинг илмий ва маданий муҳити – бугунги Ўзбекистон маданияти, таълим сиёсати ва миллий ўзлигининг шаклланишида ҳам беқиёс аҳамиятга эга тарихий тажриба ҳисобланади.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Жуманазар, Абдусаттор. Бухоро таълим тизими тарихи. – Тошкент: Akademnashr, 2017. – 592 б.
2. Бобожонова Ф. Бухоро амирлигида таълим тизими (XIX аср охири – XX асрнинг бошлари). – Тошкент: Адиб, 2014. – 128 б.
3. Жамолова Д. Туркистон ва Шарқ мамлакатлари тараққийпарварларининг ўзаро алоқалари (XIX аср охири – XX асрнинг биринчи чораги). – Тошкент: Фан, 2023. – 240 б.
4. Абу-н-Наср Абд ан-Насир ал-Курсави. Наставление людей на путь истины (ал-Иршад лил-ибад). (Перевод с арабского, введение и примечания Гулнары Идиятуллиной). – Казань: Татарское книжное издательство, 2005. – 304 стр.
5. Юзеев А.Н. Философская мысль татарского народа. – Казань, 2007. – С. 34-40. / <https://tatkniga.ru/upload/oldbook/pdf/2210.pdf>
6. Ражабов К. Богословское наследие татарских улемов и их влияние на бухарских просветителей и джадидов (на примере Курсави и Марджани) // Материалы международной конференции “Болгарские чтения” 11-13 февраля 2018 года. – Болгар, 2018. – С.30-35.
7. Ўзбекистон тарихига оид манба ва тадқиқотлар (XIX-XX аср бошлари) / Масъул муҳаррир: Д.Ҳ. Зияева. – Тошкент: Nurafshon business, 2022. – 456 б.
8. Ражабов З. Маорифпарвар Аҳмади Дониш. – Душанбе: Ирфон, 1964.

9. Аҳмад Дониш. Наводир ул-вақое //Форс-тожикчадан А. Ҳамроев ва А. Шокиров таржимаси. - Тошкент: Фан, 1964. – 415 б
10. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. –Тошкент: Маънавият, 2002. -178 б.
11. Аҳмад Дониш. Рисола ёхуд Манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи //Таржима, изоҳлар ва кириш сўзи муаллифи Қиёмиддин Йўлдошев. –Тошкент, 2014. –Б. 18-19.
12. Гаспринский Исмоилбек (Гаспдали). Ҳаёт ва мамот масаласи. Танланган асарлар. Таржимон, тўпловчи, нашрга тайёрловчилар: Б.Қосимов, З.Абдурашидов. –Тошкент: Маънавият, 2006. -320 б.
13. Наимов Н. Бухоро жадидлари. –Тошкент: Фан, 2000. - 47 б.
14. Мухаммаджонова Л.П., Алимова М.М. Бухорода жадидчилик ҳаракати тарихидан. -Бухоро: Дурдона, 2019. -152 б.
15. Мухаммад Ҳакимхон Тўра. Мунтахаб ат-таворих (Хўқанд ва Бухоро тарихи, саёҳат ва хотиралар) /Форс-тожик тилидан таржима, муқаддима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш. Воҳидов. –Т.: Янги аср, 2010. -716 б.
16. Возех, Қори Раҳматуллоҳ. Тухфат-ул-аҳбоб /Матни интиқоди бо муқаддима ва тасҳеҳи Асғар Жонфидо. –Душанбе, Дониш, 1977. -227 с.
17. Хади-заде Расул. Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX века. – Сталинобод: Госиздат. 1956. -140 с.
18. Айни, Садриддин. Намунаи адабиёти тожик /Аз хати форси таҳия ва тасҳеҳи Мубашшори Акбарзод. –Душанбе: Адиб, 2010. -438 с.
19. Зайниддинов Ҳ. Сайёҳ Мирзо Сирожий //Гулистон, 1988, 8-сон. –Б.17.
20. Мирзо Сирожиддин Ҳаким. Тухфаи аҳли Бухоро. –Душанбе: Адиб, 1992. -272 с.
21. Жамолова Д. Бухоро амирлигида жадидлар ва қадимчилар фаолияти (XIX аср охири – XX аср бошлари). –Тошкент: Muhammad nashriyoti, 2021. -168 б.
22. Ҳопкирк, Питер. Катта ўйин: Икки империя тўқнашуви /Таржимон Ш. Нишонбоев. –Тошкент: NIOL, 2022 -744 б.
23. Известия о возвращении Императорской российской миссии в 1820 году из Бухарии //Сибирский вестник, 1821. Ч.15. –С. 52-54; Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару /Предисл. Н.А. Халфина. –М.: Главная редакция восточной литературы издательство «Наука», 1975.
24. Записки о Бухарском ханстве: отчеты П.И. Демезона и И.В. Виткевича // Ответственный редактор Н.А. Халфин. –М., 1983.
25. “Записка, составленная по рассказам Оренбургского линейного батальона №10 прапорщика Виткевича относительно пути его в Бухару и обратно” / Записки о Бухарском ханстве: отчеты П.И. Демезона и И.В. Виткевича // Ответственный редактор Н.А. Халфин. –М., 1983.
26. Ханыков Н В. Описание Бухарского ханства. –СПб, 1843. – 308 с.
27. Серебренников А.Г. Туркестанский край /Сборник материалов для истории его завоевания, Т.II,III,IV. –Т., 1912; Bu haqda qarang: Қодирова Л.Б. А.Г.Серебренников тўпламида Туркистон тарихи масалалари (1839-1876 йиллар). 07.00.08 – Тарихшунослик, манбашунослик ва тарихий тадқиқот усуллари. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси Автореферати. – Тошкент, 2021. -54 б
28. Сухарева О. К истории городов Бухарского ханства. – Ташкент: Изд. Академии наук УзССР, 1958. – 145 с.
29. Ремпель Л.И. Далекое и близкое. Страницы жизни быта, строительного дела, ремесла и искусства Старой Бухары: Бухарские записи. – Ташкент: Литературы и искусства, 1981. -301 с.

30. Скайлер Ю. Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари /Кириш, инглиз тилидан қисқартирилган таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи З.А.Саидбобоев -Тошкент: Ўзбекистон, 2019. -336 б.